

Ik kan het niet alleen*

Bart van Heerikhuizen

Beste studenten, waarde collega's, lieve familie en vrienden, geachte belangstellenden, goedemiddag allemaal, dank jullie wel voor je komst. Ik waardeer het bijzonder, want...

'Ik kan het niet alleen' (Van der Lubbe 1995: 23).

Deze eerste regel uit een beroemd nummer van de groep De Dijk uit 1989, kan worden meegezongen door elk lid van de soort *homo sapiens*, honderdduizend jaar geleden of nu, Arunta in Australië, computerspecialist in Californië, socioloog in Amsterdam. Wij mensen, wij zijn op elkaar aangewezen, onophoudelijk, onontkoombaar. Elke mens is al in de seconde van de conceptie afhankelijk van twee andere mensen die dit vuur deden ontbranden. En dat is nog niet eens het beginpunt. De figuraties waarvan ik nu deel uitmaak, laten zich terugvolgen tot diep in de tijd dat ik nog dood was en ze strekken zich uit tot ver in de tijd dat ik weer dood zal zijn. Maar in elk geval zijn we in onze eerste maanden heel afhankelijk van die rode, vochtige, warme baarmoeder en dus van de vrouw die daar, als ik het zo mag zeggen, omheen zit, ook al weet de ongeborene dat dan nog niet. Zodra de baby ter wereld komt, knipt de dokter de navelstreng door, die materieelste van alle bindingen tussen mensen. Vanaf dan is het kindje in de eerste jaren vooral afhankelijk van diegenen die hebben beloofd om het te zullen verzorgen – soms plechtig ten overstaan van een ambtenaar van de burgerlijke stand, soms wat informeler. Als het kind begint te ademen, gaat het deel uitmaken van een netwerk, dat onmiddellijk van vorm verandert in antwoord op de aankomst van de kleine immigrant. Wij mensen, wij kunnen alleen maar overleven in grotere mensenverbanden; we kunnen het allemaal de grote dichter Huub van der Lubbe nazingen: 'nee, nee, nee, ik kán het niet alleen'.

Elke sociologische beschouwing gaat uit van dit inzicht. Maar het is in onze tijd geen voor de hand liggende visie. Vanaf de *Herfsttij der Middeleeuwen* is juist de heroïek van de dappere enkeling een steeds prominenter cultuurthema geworden, herkenbaar in het werk van filosofen, schrijvers, schilders en zelfs de grote romantische componisten. Moderne mensen dromen ervan autarkisch te zijn, onafhankelijk van wie of wat dan ook, weggegaloppeerd uit de kudde. Ze denken: hoezo, ik kan het niet alleen, ik kan het bést alleen! Weliswaar erkennen ze dat ze aangewezen zijn op anderen als ze heel jong, stokoud, ziek of invalide zijn. Maar ze beschouwen het als een zaak van eer om, als ze kerngezond en in de kracht van hun leven zijn, de moed te hebben om zélf hun lot te lezen, zoals staat in het

* Dit is de tekst van het afscheidscollege van de auteur, uitgesproken op 11 april 2013 in de Aula van de Universiteit van Amsterdam, ter gelegenheid van het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd en het daarmee gepaard gaande automatisch leeftijdsontslag.

gedicht *Moed* van Adama van Scheltema, dat ik als twaalfjarig jongetje uit mijn hoofd leerde, omdat ik het zo mooi vond. Het op niets gebaseerde geloof in de mogelijkheid van absolute onafhankelijkheid is een van de grootste obstakels voor de ontwikkeling van sociologisch inzicht. Dat was iets dat Norbert Elias er bij mij en bij vele anderen heeft ingehamerd.

Een van de eerste denkers die dit helder onder woorden bracht, en dat nog wel in de hoogtijdagen van de romantiek, was de 27-jarige Karl Marx. In 1845 krabbelde hij zijn *Thesen über Feuerbach* in haast op een paar velletjes papier. Velen kennen de beroemde elfde stelling, maar veel minder mensen kennen stelling nummer zes, waarin Marx deze prachtige formulering vindt: 'Het menselijk wezen is niet een in elk afzonderlijk individu wonende abstractie; in zijn werkelijkheid is het het *ensemble* van de maatschappelijk verhoudingen' (Marx 1971 [1845]: 340). In datzelfde jaar, 1845, schrijft Marx in *Die Deutsche Ideologie* dat mensen er om te beginnen voor moeten zorgen dat ze als biologische soort blijven voortbestaan en daartoe moeten ze zien te overleven. Dat lukt alleen maar als ze beschikken over eten, drinken, kleding en een dak boven het hoofd (Marx 1971 [1845]: 354). Die levensbenodigdheden moeten ze zelf ontworstelen aan de barse natuur. In dat moeizame proces vormen mensen netwerken. Die heten in de terminologie van Marx productieverhoudingen en dit is in zijn oog de meest fundamentele figuratie.

Hè, wat is dát nou jammer. Direct na zijn verbluffende nieuwe inzicht over dat *ensemble* van maatschappelijke verhoudingen, neemt Marx een afslag die de ontwikkeling van de sociale wetenschappen gedurende een eeuw heeft gehinderd. Mensen zijn om allerlei redenen van elkaar afhankelijk en er is geen enkel argument om de economische interdependenties tot de allerfundamenteelste te promoveren. Inderdaad, de zuigeling is voor de melk aangewezen op de moederborst, maar heeft daarnaast ook andere behoeften waarvoor medemensen onmisbaar zijn. Het zojuist gearriveerde lid van de samenleving moet in de chaos van indrukken die op hem afstormen, ordening zien te vinden. En daarbij staan volwassenen de kleine nieuwkomer terzijde. Want nee, nee, hij kan het niet alleen. In het begin verloopt de omgang met kennis nog heel lichamelijk: de baby leert over de wereld als hij de tepel zoekt en zijn moeder hem daarbij de goede kant op stuurt; met knuffels en zoentjes worden de eerste geledingen aangebracht in wat Maarten Biesheuvel heeft genoemd 'de verpletterende werkelijkheid' (Biesheuvel 1979). Pas later wordt het allemaal wat intellectualistischer en onthechter, maar het fysieke element verdwijnt nooit helemaal. Aanvankelijk zijn het vooral de ouders en verzorgers die de eerste oriëntatiemiddelen aanreiken. Ook in dat proces ontstaan gespecialiseerde clusters. Niet alleen de economische bindingen beginnen zich te verknopen tot een relatief autonome bundel, dat gebeurt ook met de cognitieve bindingen. Die vormen, als het kind ouder wordt, meer en meer een klun, die weliswaar nog altijd de gezinsleden omvat, maar waarvan geleidelijk aan ook anderen deel gaan uitmaken: Pino, Tommie en Ieniemienie, de aardige oom die zo prachtig kan voorlezen, een grote zus, de dames van het kinderdagverblijf, de juf in groep één. Wat zich hier uitkristalliseert, is een relatief autonoom netwerk dat is toegespitst op de menselijke behoefte aan cognitieve oriëntatie. Hier gaat het erom dat mensen allerlei soorten sociale kennis met elkaar construeren,

onderbouwen, uitwerken, toetsen, bekritisieren, amenderen, preciseren en aan andere mensen overdragen of – want ook dat is belangrijk – juist voor andere mensen geheimhouden. Sommige vroegnegentiende-eeuwse filosofen, zoals de man die het woordje sociologie in elkaar zette, Auguste Comte, dachten dat kennisnetwerken de fundamenteelste zijn. Marx werd tot zijn eenzijdigheid uitgelokt door die zogenaamde ‘idealistische’ filosofen. Die waren eigenlijk net zo fundamentalistisch als Marx. En toch, het was en het blijft waar dat cognitieve functies bijzonder belangrijk zijn, minstens zo belangrijk als de economische functies, of de politieke en affectieve functies, die Norbert Elias in een college in 1973 onderscheidde en daarmee, zonder het te weten, Nico Wilterdink en mij hielp toen we tien jaar later begonnen te werken aan een nieuwe inleiding in de sociologie (Wilterdink en Van Heerikhuizen 2012: 27-28). Kennisbindingen zijn weliswaar verweven met die andere soorten bindingen, maar hoe moderner het type samenleving, des te zelfstandiger het netwerk van de cognitieve bindingen. Eigenlijk gebeurt in de geschiedenis van de menselijke soort hetzelfde als in elk mensenleven: de netwerken raken meer uitgekristalliseerd, de verschillende takken krijgen verschillende taken. Zo ontvouwt zich in de ontwikkeling van de soort en tevens in de biografie van ieder mens afzonderlijk een steeds gespecialiseerder netwerk, dat draait om kennis.

Als de cluster van cognitieve bindingen zich meer verzelfstandigt, ontstaan daarbinnen ook weer meer gespecialiseerde sociale vormen en één daarvan is de school. Wat is een school? Als die vraag een eeuw geleden zou zijn gesteld aan de grootste theoreticus van de sociale vormen, de Duitse filosoof en socioloog Georg Simmel, dan zou hij waarschijnlijk het volgende hebben gezegd: We zien in onze samenleving grote educatieve structuren, maar daar ónder treffen we de kleinste sociologische eenheden aan die waarneembaar zijn, de sociale equivalenten van de moleculen die natuurkundigen bestuderen. En de aller-elementairste vorm van de school is de triade, bestaande uit een leraar en op zijn minst twee leerlingen. De leraar interacteert met de leerlingen, hij is eropuit om ze hun kennis verder te laten ontwikkelen en hij weet dat dat alleen maar lukt als hij een vruchtbare doceerrelatie weet te formeren met leerling A, een gelijksoortige relatie met leerling B en als hij bovendien in staat is om de relatie tussen A en B in een bepaald opzicht te beïnvloeden, af te stemmen op cognitieve activiteit. De meester en de leerlingen bevinden zich in elkaars fysieke nabijheid, ze worden verenigd door de eenheid van tijd, plaats en handeling. Ze zijn met drie interdependentiekettingen aan elkaar vastgemaakt en zo vormen ze een leerdriehoek, de effectiefste sociale vorm om de rivier van menselijke kennis over de dammen tussen de generaties te laten doorstromen.

Dit is een strikt formele benadering. Het kan ook concreter. Als ik het woord school gebruik, dan zie ik een beeld voor me, niet van een abstracte leraar met twee abstracte leerlingen in een abstract lokaal, maar ik zie een meester, lopend door een woestijnachtig landschap met om zich heen een groepje leerlingen dat met hem optrekt. De meester voert niet aanhoudend het woord, er is een discussie gaande tussen deze mensen, maar het is wel een asymmetrisch gesprek, de pupillen zijn, naar de letterlijke betekenis van het woord, *dociel*: ze zijn tot leren bereid. Dit beeld komt uit de film *Il Vangelo Secondo Matteo* van Pier Paolo Pasolini.

lini uit 1964. Het is een beeld dat verheldert en verduistert. In deze voorstelling worden bij voorbeeld de vrouwen verduisterd. Maar verhelderend is de beweging en de lichamelijkeheid: in de brandende zon banen dertien mannen zich een weg door een onbarmhartig landschap en hun gesprekken over de grote levensvragen vinden plaats... gaandeweg, *en passant*, terloops. Ze hebben moeite om de leraar bij te benen: er zitten blaren op hun voeten. Als er eentje dreigt te vallen, grijpt hij zich vast aan zijn maten; het ruikt hier naar zweet. Als iemand de woorden van de meester niet begrijpt, legt een andere leerling het nog even uit; het ruikt hier naar kennis. Zo zag de school van Socrates eruit, dit is de tuin van Epicurus, dit is het groepje sociologen rond Norbert Elias, die op 22 juni 1977, zijn tachtigste verjaardag, druk gesticulerend, sociologische betogen afsteekt tijdens een zomerse wandeling met leerlingen, collega's en vrienden door een hellingbos ten zuiden van Aken, niet ver van ons eigen Zuid-Limburgse heuvelland. En daarna aten we *heisse Schattenmorellen mit Sahne*, grote zure kersen met heel veel slagroom. Een sociologieles waaraan alle zintuigen meededen: naast het horen en het zien ook het voelen, ruiken en proeven...

In hedendaagse scholen is de bewogen beweging van de charismatische voorganger uitgelopen op de statische klas. De docent en de studenten zitten tegenwoordig bijeen in een zaaltje: de ene op een verhoging, de anderen achter schrijftafeltjes. Sommige docenten ijsberen over het podium, collega Gerben Moerman springt soms over de collegebanken, maar veel gekker moet het niet worden. En toch is de structuur nog altijd dezelfde: in een *herrschaftsfreie Dialog* wisselen minder en meer getrainde denkers hun ideeën uit en gedurende die interactie ontwikkelt, verplaatst en verbreidt zich kennis door een reeks mensenbreinen, die aan elkaar geschakeld zijn als een verzameling spelcomputers met een internetverbinding.

Op die lange weg die elke mens moet afleggen vanaf zijn conceptie tot zijn volwassenheid komt de universitaire fase relatief laat. Hier gaat het om het bijwerken van kennis die al grotendeels is vastgelegd in het brein, als een mentale uitrusting voor de rest van het leven. Wat is het dat wij, universitaire docenten, teweeg willen brengen als de achttienjarigen zich bij ons melden? Het antwoord luidt: we willen ze verlichting bieden. Dat leidt tot de vraag: wat is verlichting?

Op die vraag is een beroemd antwoord gegeven. In 1784 stelde een medewerker van het *Berlinische Monatsschrift* aan de lezers de vraag: 'Wat is verlichting'. Een van degenen die de vraag poogden te beantwoorden was niemand minder dan Immanuel Kant, misschien wel de grootste moderne filosoof, maar ook een nogal saaie man. Want hij gaf het artikel waarin zijn prachtige antwoord is te vinden deze titel: 'Beantwoording der vraag: wat is verlichting' (Kuehn 2006: 649). De kern van zijn antwoord staat al direct in de eerste zin: 'Verlichting is het afscheid van de mens van zijn onmondigheid, die hij aan zichzelf te wijten heeft' (Kant 1971 [1784]: 208). 'Selbstverschuldeten Unmündigkeit'. Kant had het ook positief kunnen formuleren: verlichting is mondigheid.

Mondigheid is een woord dat hoort bij emancipatiebewegingen: slaven komen in opstand tegen wie hen onmondig maakte en hield. In het woord mondigheid zit een schreeuw om gehoord te worden. 'Jullie dachten dat ik stom was, als een dier, maar ik ben een mens met eigen ideeën en die wil ik met jullie delen, in taal, *avec*

ma langue, want ik heb een tong, lippen, een strottenhoofd, ik ben stemhebbend lid van deze samenleving.’

Dit is wat wij, docenten, leren aan onze studenten: weest mondig, train uzelf in het gebruik van uw verstand, oefen u in het formuleren van uw gedachten. Schrijf niet over uit de Wikipedia, reproduceer niet wat er in de handboeken staat, plak geen passages digitaal over uit werkstukken van medestudenten, praat de hoorcollegedocent niet na, maar gebruik alle kennis die je als lid van de universitaire cognitieve netwerken in je hoofd hebt laten rijpen om zelf nieuwe dingen te bedenken.

Kant schrijft dat de onmondigheid *selbstverschuldet* is en hij licht dat toe. Hij zegt niet dat mensen van nature dom of slecht zijn. Hij zegt wel: mensen zijn vaak een beetje lui en mensen zijn vaak een beetje laf. Gebruik maken van je verstand vergt dat je al je moed bijeen raapt en het vergt ook dat je niet slaperig bent.

Dit is wat we aan de universiteit proberen te doen: studenten aanmoedigen tot intellectuele wakkerheid en onverschrokkenheid. Dit houden we de studenten voor, ook nu, op deze feestelijke dag. Maar ook dit is niet iets dat jonge mensen onafhankelijk aanleren, ook hiervoor geldt: ik kan het niet alleen. Maar hoe kan de ene mens de andere mens tot zoiets brengen? Dat gaat niet in een stroomschema met leerdoelen, tussentermen en eindtermen. Dat kun je niet laten certificeren door een visitatiecommissie.

Er is maar één manier die werkt, echt werkt. Dat is om het die studenten vóór te doen, om het ze voor te *leven*. En wel met zo veel plezier dat ze verleid worden om hun voorbeelden op hun eigen manier te imiteren. De leergierigen stoten elkaar aan en zeggen: kijk nou toch eens, hier zien we iemand ernstig bezig met hardop nadenken, empirisch onderzoeken en nauwkeurig formuleren, dit ziet er prachtig uit, zo wil ik later ook worden. Die zin van Kant over verlichting is inmiddels een beroemde formule, een citeerbaar aforisme, een zin die een beetje naar wierook ruikt. Maar ooit zat Kant achter zijn bureau te werken aan die zin. Hij streepte de twee woordje ‘Selbst’ en ‘verschuldeten’ door, voegde ze toen toch weer toe, veranderde gehoorzaamheid in onmondigheid. Je zou ernaast hebben willen zitten, om te zien hoe een vaag idee zich langzaam maar zeker vormt tot een invloedrijke volzin. Hier biedt het gesproken woord iets wat het geschreven woord ontbeert. Een goede docent zal, als zij in een werkgroep of tijdens een college echt in vorm is, de studenten laten meebeleven hoe nadenken nou eigenlijk echt in zijn werk gaat: je zit als student op de eerste rang terwijl je haar ziet zoeken naar de gelukkigste formulering, je bent er getuige van hoe zij al sprekend een nieuwe gedachte ontwikkelt, verbaasd de zaal inkijkt, het nieuwe idee ter plekke aan spontaan verzonnen tegenwerpingen blootstelt, de maat neemt, ze nog wat preciezer onder woorden poogt te brengen. Zo heb ik jaren lang ademloos zitten kijken naar hoe Joop Goudsblom college gaf, tastend zijn gedachten formulerend voor een zaal hard met hem meedenkende studenten, onder wie ikzelf. Dit is ook de onnavolgbare doceerstijl van professor Brinkgreve, hardop nadenkend over de formulering van een gedachte die ze wil uitwerken in een artikel dat haar nog slechts als een vermoeden voor ogen zweeft. Dit is de leraar als voorlever van helder denken en van het genot dat onverschrokken intellectuele arbeid kan verschaffen. De studenten moeten denken: *I want to have what she had*. Daarom was voor mij Gouds-

blom zo veel belangrijker dan Durkheim, Köbben zo veel fascinerender dan Malinowski, Elias inspirerender dan Weber, Piet Nijhoff opwindender dan Michel Foucault, Wertheim memorabeler dan Marx, daarom kan ik nog altijd zo genieten van die gastdocenten die ik uitnodig in mijn collegecyclus, zoals Sara Farris, Hilla Dayan, Leen Sterckx, Clemens den Olde, Joram Pach, Alex van Venrooij of de altijd verrassende Robbie Voss. Daarom, vooral daarom, beschouw ik twee mensen als de belangrijkste mannen in mijn academisch leven: Joop Goudsblom en Piet Nijhoff. Ik zat op het puntje van mijn stoel te kijken naar die twee die mij *in vivo* voorhielden hoe dat er nou uitziet: een mondig mens zijn, een wakkere denker. Dat haal je niet uit een boek, dat laat zich niet vangen in een webcollege op de laptop, dat kun je niet bevriezen in een kennisclip, dat neem je waar aan een medemens met wie je de ruimte deelt, met wie je dezelfde lucht inademt, met wie je oogcontact maakt, aan wie je vragen kunt stellen, van wie je verlegen wegstijgt als je even later achter hem staat in de rij wachtenden voor het kopje koffie.

Dit is de harde kern van die meer uitgekristalliseerde arrangementen binnen de cognitieve netwerken, die we aanduiden met het woordje 'school', in het bijzonder de universitaire school. Hoe succesvol deze sociale vorm was en nog altijd is, blijkt wel uit het feit dat hij de eeuwen heeft getrotseerd. Een professor in de zeventiende eeuw in de Agnietenkapel lijkt op een professor in de twintigste eeuw in de Oude Manhuispoort. De inhoud veranderde natuurlijk enorm en dat geldt ook voor de toon, de omgangsstijl, de scherpte van de hiërarchische relaties. Maar de vorm bleek tegen een stootje te kunnen. De opmars van het gedrukte boek heeft het hoorcollege niet wezenlijk veranderd. Al kon je lezen wat Vossius of wat Elias had bedacht, dat nam niet weg dat je aanwezig wilde zijn bij hun lessen, je wilde profiteren van de mogelijkheid om zo'n docent te zien, *in real life, in real time*. Na de boeken kwamen de grammofoonplaten met opnames van colleges, de nog handiger cassettebandjes met hele collegereeksen erop, verpakt in een elegant doosje, de cd's, de cd-roms, de dvd's, maar dat heeft studenten nooit weerhouden van de tocht, soms door weer en wind, naar de collegezaal.

Maar sinds ongeveer het jaar 2000 is er een revolutie gegaan door alle universitaire onderwijsinstellingen ter wereld. De revolutie waarop ik doel heeft te maken met drie dingen: ten eerste de verbreiding van personal computer, laptop, smartphone en tablet; ten tweede de opkomst van het internet met applicaties als Wikipedia, Youtube en blackboardachtige academische leeromgevingen; ten derde het universeel standaard opnemen van alle hoorcolleges en sommige werkgroepsamenkomsten en het archiveren daarvan als digitale video- en audiobestanden. Mijn collega Robbie Voss herinnerde me aan het beroemde artikel van Walter Benjamin over het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid (Benjamin 1996 [1935/1936]). Benjamin voorspelde een dramatische omslag in de kunsten en zijn predictie kwam uit; we zitten er nog midden in. Nu staan we aan het begin van iets soortgelijks: de academische les in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid en distribueerbaarheid. De audio- en videobestanden van elk college en ook van elke werkgroep, kunnen nu in minder tijd dan de conceptie van een nieuwe mens vergt, worden bekeken en beluisterd door mensen op alle plekken van deze aardbodem waar tablets en smartphones oplaadbaar zijn en bereik hebben, en dat gebied groeit snel. Smartphone-internet-web-

college, dat is de nieuwe triade, die de oude triadische figuratie van die docent met zijn twee studenten diepgaand van aard doet veranderen. Deze ontwikkelingen zijn, al wennen mensen snel, nog gloednieuw; ze hebben ons echt overvallen, we zien het aan in stomme verbazing. Het is de hoogste tijd om serieus, sociologisch na te denken over de implicaties van deze veranderingen voor de universiteit.

In het jaar 2000 leken het hoorcollege en de werkgroep nog op een hoorcollege of een seminar in 1700, 1800 of 1900, maar sindsdien is er ineens heel veel veranderd. Je ziet dat direct bij binnenkomst van de collegezaal of het werkgroeplokaal: het schoolbord is meestal verdwenen, in de hoek staat een grote kast met een slot erop, omdat de apparatuur die erin zit zeer kostbaar is, er is een beeldscherm ingebouwd in het kathedraal van de docent, er hangt een beamer, er is een dure hifi-stereo geluidsinstallatie, het projectiescherm toont al een beetje opdringerig de eerste powerpoint. En achterin de zaal hangt de vaste camera waarmee elk college standaard wordt opgenomen en nog dezelfde dag aan de studenten beschikbaar kan worden gesteld. Soms kan het college thuis live worden gevolgd. De docent heeft inmiddels begrepen dat alles wat hij zegt later op de laptop of de smartphone zal worden beluisterd en bekeken door studenten, de ouders van die studenten, een aantal van zijn collega's en zijn trotse moeder. Mensen wennen snel aan nieuwigheden en wat ik nu beschrijf is voor velen inmiddels overbekend, maar het is frappant hoe recent, hoe snel en hoe massaal deze veranderingen zijn doorgevoerd en wel over de hele wereld, van een kleine lagere school in de Béarn tot prestigieuze topuniversiteiten aan de Amerikaanse oostkust. Het lijkt wonderlijk dat academische docenten over de hele wereld zich vrijwel zonder slag of stoot aan al deze nieuwlichterij hebben onderworpen.

Die tamelijk kritiekloze aanvaarding is verklaarbaar uit het feit dat deze vloedgolf aan innovaties, die nog altijd toeneemt in omvang en snelheid, ons zo veel prachtigs heeft gebracht. Hier in mijn zak zit mijn iPhone en daarin heb ik de complete Wikipedia, versie 2012 zonder afbeeldingen, gedownload. Wat voor nut heeft dat nou? Ik heb dat gedaan *just because I can*, het voelt lekker. Ik kan op mijn iPad kijken naar een interview met Elias, luisteren naar de stem van Durkheim, genieten van Leonard Bernstein die in de jaren vijftig aan kinderen uitlegt wat het verschil is tussen mineur en majeur en ik kan dat allemaal, als het mijn pedagogische doel dient, aan de studenten laten zien. Ik kan vanaf een usb-stick studenten laten genieten van het debat tussen Chomsky en Foucault dat ik in 1971 op de televisie zag en toen opnam door een microfoontje naast de TV-luidspreker te zetten, omdat een gewoon televisietoestel in 1971 nog geen audio-uitgang had. Dat bandje bewaar ik nu als een schat, maar het hele gesprek, onder leiding van Fons Elders, staat inmiddels op Youtube, beeld en geluid. Je kunt in één tel het complete oeuvre van Max Weber doorzoeken op een naam, een bijzonder woord, een jaartal. En het opnemen van de colleges biedt evidente voordelen. Een student die ziek wordt, kan nu thuis kijken naar het college dat zij is misgelopen. Iemand die tijdens de voordracht even wegdroomt – en dat overkomt iedereen wel eens: zelfs nu, in deze zaal, zitten een paar mensen te denken aan iets totaal anders – die kan thuis de passage waarbij de aandacht verslapt herbeluisteren. Dat geldt trouwens ook voor dit afscheidscollège: goedemiddag, beste achterafluisteraar. De power-

points helpen onder meer om de structuur van het betoog steeds helder voor ogen te houden. Youtube-filmpjes bieden in de collegezaal en later op de laptop verhelderende illustraties. En vlak voor de tentamendatum kunnen de college-opnames functioneren als geheugensteuntje. Een paar weken geleden werd ik onverwachts ziek en toen kon ik eindelijk iets doen dat ik al jaren gereed had staan, zonder er ooit gebruik van te hebben hoeven maken: ik zette in een paar minuten tijd de video van het college van het jaar ervoor op blackboard. Ik verging van de rugpijn, maar het voelde fantastisch.

Het lijkt dus of de cognitieve netwerken alleen maar krachtiger worden, of de school floreert als nooit tevoren, of de universiteiten in een win-winsituatie zijn terechtgekomen. Maar van Marx kennen we ook de wet van de tendentieel dalende winstvoet. Je denkt dat je je rijkdommen vergroot, en dat is ook werkelijk het geval, maar toch ben je tegelijkertijd bezig om de kip met de gouden eieren te slachten. Het nieuwe jaar 2013 begon niet goed. In de eerste *Volkskrant* van 2013 stond een interview onder de kop: 'Verplaats colleges naar het internet' (Bregman 2013). In dit stuk heeft een bekende Nijmeegse hoogleraar in de klinische psychologie geen goed woord over voor de grote collegezalen, waar de studenten zich, zoals hij het formuleert, 'met pijn en moeite (...) heen moeten slepen'. Om nog maar niet te spreken van de docenten die de lessen voor deze 'gapende, etende en pratende' studenten 'uit hun tenen moeten halen'. De hoogleraar vraagt zich af waarom hij deze surfende en kletsende studenten eigenlijk zou moeten dwingen om naar hem te luisteren en hij geeft meteen zelf het antwoord: 'Dat is niet meer van deze tijd.' Weg ermee.

In de loop van het jaar 2012 had ineens iedereen het over het populaire acroniem MOOC. Dat is een *Massive Open Online Course*, een module die je van het begin tot en met het afsluitende eindtentamen geheel online kunt volgen. MOOC's creëren een gemeenschap van docenten en soms vele duizenden studenten, maar die zien elkaar niet *in real life*, in principe gaat het hier om een onderwijswereld die uitsluitend online bestaat.

De school vormde een zo krachtige sociale vorm, dat die nooit werkelijk is bedreigd door de boekdrukkunst, noch door de geluidsreproductie, noch door geluidsfilm of video-opname. Maar dat was toen. Op dit moment zien we dat de school onder druk komt te staan door de mogelijkheid om onderwijssituaties in digitale vorm op het internet beschikbaar te stellen en zo los te maken van tijd en plaats. Wat gebeurt er met de cognitieve netwerken, waar gaat het heen met de school, als deze ontwikkelingen zich doorzetten?

Wat is het grote verschil tussen de voordracht van een fysiek in de lesruimte aanwezige docent en een digitale les op smartphone, tablet of laptop? Dat kunt u gemakkelijk zelf ervaren. Hier en nu. Het voorbeeld werkt niet helemaal, want u wordt hier nu even niet geacht mij te interrumperen en dat moet u nou juist wel doen tijdens een gewoon college en ik lees dit voor van een briefje en dat doe ik nooit in de collegezaal. Maar er zijn overeenkomsten. De docent, zeker als die niet van papier voorleest, kijkt de zaal in, zij of hij maakt oogcontact. Oog in oog zijn, dat is misschien wel de meest intieme vorm van menselijke interactie die er bestaat. Het is zelfs een heel intense vorm van interactie tussen mens en dier, het ontroerende contact tussen mij en mijn poes Siepje, het jaren durende oogcontact

tussen Bokito en de mevrouw die deze primaat dagelijks bezocht, zich helemaal niet bewust van de agressie die haar oogcontact opriep. Twee weken geleden werd Jaap van Zweeden geïnterviewd in het programma *Vrije Geluiden*. De interviewer vond dat deze dirigent als hij aan het werk was weinig emotie toonde met zijn vlakke gelaatsuitdrukking. Van Zweeden erkende dat, maar hij voegde eraan toe dat hij wel altijd oogcontact had met zijn orkestleden en toen zei hij heel spontaan deze mooie woorden: 'oog-tot-oogcontact is hart-tot-hartcontact'. Ik dacht meteen wat ik al veertig jaar lang om de haverklap denk: ha, die kan ik mooi gebruiken in mijn volgende college.

Jullie zijn allemaal speciaal gekomen voor dit afscheidscollege. Dat alleen al maakt dit tot een bijzonder moment. Jullie kijken om je heen en je bent elkaars schouwspel, zoals het publiek op de tribune van een grote voetbalwedstrijd geniet van de aanblik van de mensenmassa's op de andere tribunes. In mijn college kijken de eerstejaars naar elkaar en dan denken ze: zozo, dus dit is nu het eerste jaar sociologie. Het fysiek samen zijn schept gemeenschap, is gemeenschap. Hier ontstaat wat Durkheim noemde *effervescence*, een gevoel van blijdschap over het besef niet alleen te zijn. Men laat zich vallen en men vangt zich op.

Onderwijs vergt ook vertrouwen, *trust* in het Engels, een populair woord in de moderne sociologie. Wat geeft mensen vertrouwen? Daar is veel onderzoek naar gedaan. Fysieke nabijheid helpt, de mogelijkheid om elkaar even te kunnen aanraken, althans in principe. En niet altijd alleen in principe. Hier vlak naast me, bij de deur naar de vestiaire, ben ik zo'n veertig jaar geleden keihard opgebotst tegen het oude, breekbare lijf van Karl Popper, een denker voor wie ik een enorme bewondering koester. Hij had net zijn beroemde rede gehouden over *World three*, maar wat ik me vooral van die avond herinner, dat is het gevoel van de harde boten van de tanige, oude filosoof. Als ik indruk wil maken op mijn studenten, dan zeg ik: ik heb Goffman wel eens de hand geschud, ik heb Bourdieu wel eens de hand gegeven, ik heb in het oor van Norbert Elias geschreeuwd, ik heb Arlie Hochschild een afscheidskus gegeven, er zitten slechts drie handdrukken tussen mij en Karl Marx. Zo belangrijk voelt dat: fysieke aanraking. Dat maakt het pas echt. Als ik zoiets vertel, dan zie ik aan de gezichten van de studenten: ik heb ze beet, ze zijn geraakt.

Iets heel anders dat ook uit onderzoek naar voren komt is dat vertrouwen ontstaat tussen mensen die zich bevinden in dezelfde ruimte. Jullie zien deze kerk vanuit een wat ander gezichtspunt dan ik, onze percepties verschillen door de perspectivische vertekening van ieders locatie, maar wat ons tot een groep maakt, is dat we allemaal het besef hebben ons in dezelfde Lutherse kerk te bevinden, we zien dezelfde muren, dezelfde vloer, dezelfde kroonluchters, dezelfde preekstoel, we kunnen ons gemakkelijk voorstellen hoe dat alles eruit moet zien door de ogen van iemand die je op een andere plek in deze aula ziet zitten. Dat geeft ons onbewust het gevoel dat we bij elkaar horen, dat we een echte groep vormen, al is het dan maar voor even. Samen in een collegezaal zitten, die een beetje te koud is of juist een beetje te warm, waar de airco zoemt of waar het een beetje stinkt naar zweet, het draagt allemaal bij aan een gevoel van onderling vertrouwen. Of in de ruimte waarin we ons nu bevinden een kerkdienst wordt gehouden of een college wordt gegeven, in beide gevallen beseffen de aanwezigen dat ze een gemeenschap

vormen, althans voor de tijd dat ze hier zijn. Dat lukt alleen maar door soms heel krachtig in te gaan tegen de tendens die Giddens noemt 'the emptying of time and space' (1991: 16-18). Voor de lessituatie zijn tijd en ruimte juist van eminent belang, ze scheppen het kader waarbinnen het gevoel van gemeenschappelijkheid, vertrouwen en leerbereidheid kan ontstaan, ze construeren een didactisch tijd-ruimtecontinuüm. Deze ruimte is niet zomaar een ruimte. Toen ik hier college gaf, de afgelopen jaren, hielp het me om te bedenken dat ik hier op de plek stond waar Popper zijn beroemde rede uitsprak, waar Elias op zijn negentigste een onderscheiding ontving uit handen van Bourdieu, waar onder mijn ogen Claude Lanzmann, de maker van de film *Shoah*, eredoctor werd, waar Den Hollander zijn mooiste hoorcolleges gaf, waar mijn zus haar proefschrift glansrijk verdedigde, waar ik zelf enkele malen de prijs voor de beste docent van de UvA aan mijn neus voorbij zag gaan. Dit is geprivilegieerde ruimte. En 11 april 2013, van drie tot vijf, is een geprivilegieerd moment op een geprivilegieerde dag in een geprivilegieerd jaar. Wie denkt dat je zo'n praatje best kunt losmaken van tijd en plaats, wie denkt dat het daardoor allemaal veel efficiënter en goedkoper kan, die begrijpt niet goed welke sociologische en psychologische mechanismen werkzaam zijn in een school. Dit afscheidscollege wordt opgenomen, je had het thuis op de laptop kunnen bekijken, maar wie nu naar een beeldscherm zit te turen en niet in deze zaal is geweest, die kan ik wel vertellen: beste kijker, je bent alles wat dit tot zoiets bijzonders maakt misgelopen. De thuisblijvers hadden ongelijk en dat hebben ze altijd.

Men heeft mij voorgesteld om kennisclips te maken, om thuis achter mijn bureau te gaan zitten en dan in de webcam een stukje college in te spreken en dat, profiterend van prachtige digitale montageprogramma's, te versnijden en met andere beelden en klanken te componeren tot een aantrekkelijk filmpje. Daar zat ik dan, thuis, pratend tegen mijn eigen computer, als een idioot. 'Dames en heren,' zei ik, 'ik wil het vandaag eens met u hebben over het begrip waardevrijheid bij Max Weber'. En toen hield ik op. Er waren helemaal geen heren en ook geen dames in mijn studeerkamer. Ik heb die blikken van die studenten nodig, anders lukte het me niet. Wat zingt Huub van der Lubbe ook alweer in dat nummer van De Dijk: 'Ik heb het geprobeerd, gedaan wat ik kan, maar alles gaat verkeerd, ik ben óók maar een man, en ik kan het niet alleen...'

Als Elias schrijft over hoe de kinderen van edellieden onderwezen werden, dan benadrukt hij telkens het puur lichamelijke aspect, de leraar eist een goede lichaamshouding, de edelman in opleiding moet weten hoe het lichaam sierlijk te bewegen, je moet niet in je neus peuteren, je mag geen windjes laten. Als Bourdieu schrijft over de onderwijzeres op de lagere school die haar kindertjes leert om rechtop in de schoolbankjes te zitten en aandachtig te luisteren, dan gaat het om het disciplineren van lijven. En natuurlijk is dat een van de hoofdthema's in de bekendste geschriften van Foucault. Collins heeft in *Interaction Ritual Chains* heel veel aandacht geschonken aan het grote belang van *bodily co-presence*, lichamelijke nabijheid. De baby die gezoogd wordt drinkt niet alleen melk, maar ook kennis, de kleuter leert over de wereld op schoot bij oma, de student leert van een docent met wie hij de tijd en de ruimte deelt. Het menselijk organisme is nog lang niet gewend aan leren op het holodeck van de Enterprise; voor mensen is leren vanaf

die eerste maanden in de baarmoeder toch in de allereerste plaats het uitwisselen van lijfelijke intimiteiten en ook al zijn er verschuivingen, dat verandert nooit helemaal.

Maar smartphones, internet en webcolleges zijn geen modes die wel weer eens een keer zullen verdwijnen, het zijn innovaties, die voorgoed bij ons zullen blijven, net zoals de paperclip en de fiets. En dus moeten we nadenken over de vraag hoe we in nieuwe scholen kunnen profiteren van de nieuwe mogelijkheden, maar altijd rekening houdend met hoe menselijke cognitieve netwerken op hun best functioneren. In de jaren zeventig interviewde ik de Amsterdamse hoogleraar in de sociologie, A.N.J. den Hollander. Boven dat interview, dat ik pas twintig jaar later publiceerde, zette ik het mooiste citaat uit dit gesprek: 'de universiteit is een heel teer instituut'. En dat is zo, universiteiten zijn prachtig, maar ze zijn ook kwetsbaar. Het gevaar dat ons nu bedreigt, is dat de door technologische doorbraken geforceerde veranderingen veel sneller gaan dan de in millennia uitontwikkelde menselijke interdependentienetwerken aankunnen. Dit is de nieuwe *cultural lag*, de nieuwe discrepantie tussen de exponentieel groeiende stroom uitvindingen aan de ene kant en het veel tragere tempo waarmee menselijke figuraties veranderen aan de andere kant, inclusief de figuraties van cognitieve aard.

Op dit moment begeleid ik bij Amsterdam University College de scriptie van een briljante Duitse studente, Lucia Rost, die onderzoek doet bij een organisatie die *The Hub* heet. *The Hub* heeft veel afdelingen, er is er ook één in de Amsterdamse Jordaan, maar Lucia deed haar onderzoek in Londen. Hier vind je honderden mensen bij elkaar, in één groot gebouw, die de hele dag actief zijn op het internet, als ondernemers, docenten, onderzoekers, bankiers, juristen, ICT'ers, webdesigners, enzovoort. Maar deze mensen zijn er met vallen en opstaan allemaal achter gekomen dat ze hun werk niet goed kunnen verrichten zonder de fysieke nabijheid van collega's. Dit zijn moderne, ondernemende jonge mensen voor wie de digitale ruimte aanvoelt als een natuurlijke habitat. Maar wat voor hen even vanzelfsprekend is, is dat het niet gaat zonder dagelijkse fysieke contacten, samen aan het werk zijn op afgesproken uren op afgesproken dagen op afgesproken plekken. Ik zeg niet dat de universitaire werkplaats er precies zo uit moet gaan zien als *The Hub*, maar dit is wel één van de mogelijke modellen, een paradigma voor een nieuw soort academisch atelier. Hier kun je *in real life* observeren hoe de menselijke behoefte om elkaar te zien, te horen, te voelen, te ruiken, van oog tot oog en van hart tot hart wordt gecombineerd met de nieuwe mogelijkheden van wereldomspannende digitale kennisnetwerken.

Cognitieve netwerken zijn, net als economische, politieke of affectieve netwerken, cruciaal voor het voortbestaan van de menselijke soort. Alleen daarom al hoeven we er niet zo bang voor te zijn dat ze onder druk van een expanderende reeks innovaties, zomaar uit elkaar zullen vallen. Ook het hoorcollege en de werkgroep zullen voorlopig nog wel blijven voortbestaan als onmisbare, lokale knooppunten in een netwerk van cognitieve bindingen dat steeds meer dooraderd raakt door digitale technologie. En dat kan ook niet anders. Want wat geldt voor elk lid van de soort *homo sapiens*, honderdduizend jaar geleden of nu, dat zal ook gelden voor de generaties die na ons komen. Mijn loopbaan loopt vandaag ten einde; om mij heen zie ik de mensen die de komende jaren mijn taken gaan overnemen. Maar

ook veel verderop op de tijdlijn lopen er mensen rond die met elkaar verbonden zijn in veelvormige cognitieve netwerken waarvan we ons nu moeilijk een voorstelling kunnen maken. Hopelijk zullen in deze prachtige aula nog religieuze en wetenschappelijke bijeenkomsten worden gehouden als iedereen die hier vandaag aanwezig is, dood zal zijn. Over de nu nog ongeborenen die dan de straten van Amsterdam hun vertrouwde, levendige aanblik zullen geven, weten we bijna niets. Maar dit ene staat vast: ook zij zullen leven in sociale figuraties, ook zij zullen met elkaar verbonden zijn in interdependentienetwerken, ook zij zullen voortdurend diezelfde woorden blijven zingen als een oneindige *chaconne*:

ik *kán* het niet alleen,
ik *kán* het niet alleen,
ik kan het *níet* alleen...
ik kan, het niet, *alléén*.

Dank u wel.

Geraadpleegde literatuur

- Benjamin, Walter (1996 [1935/1936]) Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit. In: Walter Benjamin, *Ein Lesebuch*. Leipzig: Suhrkamp, 313-347.
- Biesheuvel, Maarten (1979) *De verpletterende werkelijkheid*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Bijlsma-Frankema, K., en R.K. Woolthuis (2005) *Trust under Pressure: Empirical Investigations of Trust and Trust Building in Uncertain Circumstances*. Cheltenham: Edgar Elgar.
- Bourdieu, Pierre (1979) *La Distinction*. Paris: Editions de Minuit.
- Bregman, Rutger (2013, 2 januari) Verplaats colleges naar het internet. *De Volkskrant*.
- Collins, Randall (2004) *Interaction Ritual Chains*. Princeton: Princeton University Press.
- Elias, Norbert (1939) *Über den Prozess der Zivilisation*. Basel: Haus zum Falken.
- Giddens, Anthony (1991) *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.
- Kant, Immanuel (1971 [1784]) Wat is verlichting? In: Karl Vorländer, *Geschiedenis van de wijsbegeerte, deel 3* (aanhangsel bij de hoofdstukken VI-VIII). Utrecht: Het Spectrum, 208-215.
- Kuehn, Manfred (2006) Kant's Critical Philosophy and its Reception – the First Five Years. In: Paul Guyer (ed.), *Ook het onderwijs in de sociologie staat er volgens*. Cambridge: Cambridge University Press, 630-663.
- Lubbe, Huub van der (1995) Ik kan het niet alleen. In: *De melkboer met de blues*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 23.
- Marx, Karl (1971 [1845]) *Die Frühschriften* (herausgegeben von Siegfried Landshut). Stuttgart: Alfred Kröner.
- Rost, Lucia (2013) *The Need for Physical Co-Presence: Investigating the Role of Physical Space at the HUB Kings Cross*. Bachelor Thesis. Amsterdam: Amsterdam University College.
- Urry, John (2003) Social Networks, Travel and Talk. *British Journal of Sociology*, 54(2): 155-175.
- Wilterdink, Nico en Bart van Heerikhuizen (red.) (2012) *Samenlevingen, inleiding in de sociologie* (zevende druk). Groningen: Noordhoff.